

القطعة الرابعة في بحر المُجْتَثِ المَثْمَنِ المَخْبُونِ المقصور: (٢٨ بيت)

٥٥: زهی طراوت رویت گل همیشه بهار *** قد تو در چمنِ حُسن، سروِ خوش رفتار

٥٦: مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ مَفَاعِلُنْ فَعْلَانِ *** بگوی مُجْتَثِ و این بحر را بکن تکرار

شروع واژگان:

٥٧: فَرِيسِ ١ چَنْبِرِ ٢ و كُمْ آستين و سَبِّ ٣ دَسْتارِ ٤ *** چه ذِيلِ ٥؟ دامن جامه است و تَكَّةُ ٦ بندِ ازارِ ٧

٥٨: قَطَابُ ٨ جَيْبِ ٩ و سَرَاوِيلِ ازار و خُفِّ موزه ١٠ *** عَتَادِ ١١ سازِ رَه ١٢ و جِسْرِ ١٣، زمامِ مَهَارِ ١٤

١ اساس البلاغة: لا بدّ لِحَبْلِكَ من فَرِيسٍ و هي الحَلْقَةُ من العود في رأسه (ج ١ ص ٤٦٩) مقدمه الادب: حلقة ی رسن.

٢ علامه حسن زاده رحمه الله: چنبر فارسی است یعنی حلقة چوبی که حمّالان بر سر ریسمان بندند.

٣ السَّبُّ: الخِمَارُ، و كذلك العمامة. (صحيح ج ١ ص ١٤٥) ثَوْبٌ شِفٌّ: إذا كان رقيقاً يستشفُّ ما وراءه. ثم سَبٌّ: إذا كان أرقَّ منه عن أبي عمرو. ثم سَابِرِي: إذا كان لا يسهُّ بين المُكْتَسِي والعُرْيَانِ. (فقه اللغة ج ١ ص ٢٦٥) السَّبُّ: السَّتْرُ. و السَّبُّ: الخِمَارُ. و السَّبُّ: العِمَامَةُ. و السَّبُّ: الثَّوْبُ الرقيقُ، و جمعه سُبُوبٌ (المحكم و المحيط الأعظم، ج ٨، ص: ٤٢٣) عِمَامَةٌ: دستار سر، دَلْبَنْد: دستار بی ریشه، عَمَائِمُ جمع مَحْبَسَةٍ مترادف سَبٌّ مترادف مَنْدِيلٌ دستار با ریشه...مَمْسَحَةٌ دستار روی خشک کننده (مقدمه الادب)

٤ علامه حسن زاده رحمه الله: عمامه و مندیلی که بسر بندند.

٥ الذَّيْلُ: ذَيْلُ الإِزَارِ مِنَ الرِّدَاءِ، و هو ما أُسْبِلُ منه فَأَصَابَ الأَرْضَ. و ذَيْلُ المَرَأَةِ، لِكُلِّ ثَوْبٍ تَلْبَسُهُ إِذَا جَرَّتْهُ عَلَى الأَرْضِ مِنْ خَلْفِهَا. (تهذيب اللغة ج ١٥ ص ١٢)

٦ تَكَّةٌ: شلوار بند، بند ازار (مقدمه لادب)

٧ واژه فارسی به معنی شلوار

٨ قَطَابُ الجَيْبِ: مَجْمَعُهُ... قال الفارسي: قَطَابُ الجَيْبِ: أسفله. (المحكم و المحيط الأعظم ج ٦ ص ٢٨٩)

٩ گریبان جامه - جیب عربیست ولی از جهت شهرت در زبان فارسی ترجمه به این واژه انجام شده. (علامه حسن زاده رحمه الله با اندکی تغییر)

١٠ موزه چو روزه - چکمه ی معروف: برهان جامع

١١ العَتِيدُ: الشيء المعدُّ (العین ج ٢ ص ٢٩) عَتَادُ الرجل: عُدَّتُهُ .. الشيء العَتِيدُ: الحاضر الذي لا يَبْرَحُك (جمهره اللغة ج ١ ص ٣٩٠)

١٢ توشه و زاد راه - ساز ره به معنی آنچه برای همراه بردن در راه ساخته و برداخته و مهیا شده است.

علامه حسن زاده رحمه الله: یعنی چیزی از مال و لوازم برای سفر مهیا نمودن

١٣ البته مهار هم عربی است و فارسی آن افسار است.

۵۹: کثیر بی حد^۱ و وافر^۲ تمام و ناقص کم *** قلیل و نزر^۳ و یسیر^۴ اندک و حساب شمار

۶۰: لیبب عاقل^۵ و غمر^۶ و غبی^۷ و غافل گول^۸ *** شقیق^۹ دادر^{۱۰} و رده^{۱۱} و رفیق و صاحب یار

۶۱: مدینه و بلد و مصر: شهر و سور ربض^{۱۲} *** چنان که معرکه^{۱۳} لشکرگه است و حصن^{۱۴} حصار^{۱۵}

۶۲: صحیفه نامه، قلم^{۱۶} خامه دان و سگین^{۱۷} کارد *** خیاط و مخیط^{۱۸} سوزن، چه خرت^{۱۹} و سم^{۲۰} سوفار

^۱ بدون حد و انتها، بسیار زیاد، صحیح حدّ با تشدید دال است ولی از باب وزن شعری بدون تشدید خوانده می شود.

^۲ وقرّ الشیء و فوراً: أى کثر و تمّ فهو وافر (شمس العلوم)

^۳ التزّر من الشیء: التقلیل (جمهره اللغه)

^۴ الیسیر: التقلیل. و شیء یسیر، أى هین (الصحاح) الیسیر و المیسور: السهل، قال تعالى: قُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا-الإسراء/ ۲۸- و الیسیرُ یقال فی الشیء القلیل، فعلى الأول یحمل قوله: یضاعف لها العذاب ضِعْفَيْن و كان ذلك على الله يسيراً-الأحزاب/ ۳۰- و قوله: إن ذلك على الله يسيراً-الحج/ ۷۰- و على الثانى یحمل قوله: و ما تلبثوا بها إلاً يسيراً-الأحزاب/ ۱۴ (مفردات راغب)

^۵ علامه حسن زاده رحمه الله: هر دو عربیست یعنی خردمند و تفسیر اولی به دومی از جهت شهرت است.

الغمر الغمر: من لم یجرب الأمور (العین ج ۴ ص ۴۱۷) الفراء: رجل غمر و غمر من قوم أغمار و هم الضعفاء الذین لا تجربه لهم بالحرب و لا بالأمور (الغریب المصنف ج ۱ ص ۸۵)

غبی فلان غباوة فهو غبی: إذا لم یفطن للخب و نحوه. (تهذیب اللغه -۸ ص ۱۷۹)

^۸ علامه حسن زاده رحمه الله: فارسی یعنی نادان و بی خرد

^۹ شقیق الرجل: أخوه، كأنه شقّ نسبه من نسبه. (جمهره اللغه)

^{۱۰} بر وزن مادر به لغت ماوراء النهر به معنی برادر باشد و دوست را نیز گویند و به کسر ثالث هم گفته اند (برهان جامع) در برخی نسخ مصرع دوم چنین آمده: خریف فصل خزان و ربیع فصل بهار (علامه حسن زاده رحمه الله)

^{۱۱} هو رده له: ینصره و یشدّ عضده (اساس البلاغه) الردء: العون و الناصر. (النهایه)

^{۱۲} الریض: ما حول مدینه أو قصر من مساکن جند أو غیرهم، و مسکن کل قوم علی خیالهم (العین ج ۷ ص ۳۶)

^{۱۳} معرکه: حرب گاه، لشکر گاه (مقدمه الادب)

^{۱۴} (الحصن) بالكسر، و هو کل مکان محمی محرز لا یتوصل إلى ما فی جوفه (المغرب، ج ۱، ص: ۲۰۷)

^{۱۵} این واژه هم عربی است ولی از باب شهرت در بین فارسی زبان ها آمده است.

^{۱۶} مقلّمه قلم دان خامه دان مقلّم جمع قلمّ خامه أقلام جمع (مقدمه الادب)

^{۱۷} سگین: یعنی چاقو، چون حرکت حیوان را از بین می برد و آن را بی تحرک و ساکن می کند، چنین نامیده شده است. (ترجمه مفردات راغب)

^{۱۸} مقدمه الادب: مخیط سوزن

^{۱۹} الخرت: ثقیة الإبرة و الحلقة و الفأس و نحوه (العین)

^{۲۰} سوفار بر وزن مودار فارسی است هر سوراخ تنگ را گویند عموماً و سوراخ سوزن را خصوصاً (علامه حسن زاده رحمه الله)

- ۶۳: عَقُورِ كَلْبٍ^۱ گَزَنده، جَمَلِ شتر باشد *** شَمَلَّة^۲ تیزرو است و طَلِيح^۳ مانده ز بار^۴
- ۶۴: حَدِيقَةُ^۵ باغ و خَسَب^۶ چوب و خَوْخ^۷ شفتالو *** سَفْرَجَلِ آبی^۸ و تُفَّاحِ سِيبِ و رُمَانِ نار^۹
- ۶۵: أَحَدِ یک و عَشْرَه ده، مِئَة صد، اِثْنَانِ دو *** ثَلَاثِ ثلاث و خَمْسِ سه و پَنجِ پنج، أَرْبَعِ است چَهَار
- ۶۶: و لِيكِ سِتِّه و سَبْعَه ثَمَانِيَه تِسْعَه *** شَشِ شش است و هَفْتِ، دَگَرِ هَشْتِ و نَه، چِه أَلْفِ هِزَار
- ۶۷: بِيَسْتِ عَشْرِينَ و دِيگَرِ بُودِ ثَلَاثِينَ سِی *** اَرْبَعِينَ چَهْلِ و پَنجَه اش تُو خَمْسِينَ دَار
- ۶۸: شِصْتِ سِتِّينِ و هَفْتَادِ بَارِ سَبْعِينَ است *** دَگَرِ ثَمَانِينَ و تِسْعِينَ تَوَالِي^{۱۰} اش می دَار^{۱۱}

^۱ سگ

^۲ ناقة شَمَلَّة شِمَال، أی: قویة سريعة (العین)

^۳ الطَّلَاحَة: الإعیاء و بعیر طَلِيح، و ناقة طَلِيح (العین)

^۴ حیوانی که از بار بردن درمانده شده است.

^۵ قال ابن شَمیل: حَدِيقُ الرُّوضِ: ما أُعْشِبَ بِهِ وَ التَّفَّ: یقال: رَوْضَة بَنی فلان ما هی إلا حَدِيقَة ما یجوز فیها شَیء، و قد أُحْدَقَتِ الرُّوضَة عُشْبًا، و إذا لم یکن فیها عُشْبٌ فَهِيَ رَوْضَة. وَ الحَدِيقَة: أَرْضُ ذاتِ شَجَرٍ مُثْمَرٍ. وَ کُلُّ شَیءٍ أَحاطَ بِشَیءٍ فَقَدْ أُحْدَقَ بِهِ. (تَهذِیبُ اللُّغَةِ) الحَدِيقَة مِنَ الرِّیاضِ: کُلُّ أَرْضٍ اسْتَدَارَتْ وَ أُحْدِقَ بِهَا حَاجِزٌ أَوْ أَرْضٌ مَرْتَفَعَةٌ ... وَ قیل: الحَدِيقَة کُلُّ أَرْضٍ ذاتِ شَجَرٍ مُثْمَرٍ وَ نَخْلِ، وَ قیل: الحَدِيقَة البُسْتَانُ وَ الحائِطُ وَ خَصَّ بَعْضُهُم بِهِ الجَنَّةَ مِنَ النَخْلِ وَ العَنْبِ ... وَ قیل: الحَدِيقَة حُفْرَةٌ تَکونُ فی الوادِی تَحْبِسُ المَاءَ، وَ کُلُّ وَطِئٍ یَحْبِسُ المَاءَ فی الوادِی وَ إنْ لَمْ یَکُنِ المَاءُ فی بَطْنِهِ، فَهُوَ حَدِيقَة. وَ الحَدِيقَة: أَعْمَقُ مِنَ الغَدِیرِ. وَ الحَدِيقَة: القِطْعَةُ مِنَ الزَّرْعِ؛ عَنِ کِراعِ، وَ کَلِمَةٌ فی مَعْنی الاستِدارَةِ. وَ فی التَّنزیلِ: وَ حَدائِقُ غُلْبًا. وَ کُلُّ بُسْتانِ کَانَ عَلَیهِ حائِطٌ، فَهُوَ حَدِيقَة، وَ ما لَمْ یَکُنِ عَلَیهِ حائِطٌ لَمْ یُقَلِّ لَهُ حَدِيقَة. الزَّجَاجُ: الحَدائِقُ البَسائِینِ وَ الشَجَرُ المَلْتَفُ (لسان العرب)

^۶ چوب خشک و سخت - الخَشْبَة: ما غَلِظَ مِنَ العِیدانِ (المَحْکَمُ وَ المَحِیطُ الاعْظَمُ) عِیدانِ: جَمْعُ عودِ بِهِ مَعْنی چوبِ

^۷ مقدمه الادب: خَوْخَة شفتالو، شفتالوی با موی، خَوْخُ جَمْع - فَرَسِکُ شفتالو بی موی، الفَرَسِکُ أَجْرَدُ مِنَ الخَوْخِ

^۸ علامه حسن زاده آن را به ترجمه فرموده اند بر اساس برهان قاطع، زمخشری در مقدمه الادب سفرجل را آبی ترجمه فرموده. برخی شراح نصاب هم گلابی ترجمه کرده اند که علامه حسن زاده رحمه الله رد می فرماید. در فرهنگ ابجدی کُمْتَری با الف مقصوره را به معنی گلابی گرفته است ولی زمخشری در مقدمه الادب کُمْتَری را امروده که همان مرو و گلابی وحشی است ترجمه فرموده. در برخی قاموس های قدیمه کُمْتَری را از واژگان مولد و تازه تولید گرفته اند و لذا اهمال کرده اند. دهخدا ذیل آبی چنین می نویسد: میوه ای بزرگتر از سیب به رنگ زرد، پرزدار و از سوی دم و سر ترنجیده است. برگ درخت آن هم پرزدار و مخملی است... آبی مگر چو من ز غم عشق زرد گشت *** و ز شاخ همچو چوک بیابوخت خویشتن. همچنین دهخدا ذیل گلابی نیز می نویسد: قسمی از امروده. دهخدا از آندراج هم معنی سفرجل را برای گلابی نقل کرده است ولی شرح وثوق العلماء بر نصاب هم طبق نسخه خطی سفرجل را به ترجمه کرده است.

^۹ دهخدا: مَخْفَفِ انار - بَدْرَدِ جانم از بس غم که در اوست *** بَدْرَدِ نار چون بر گرددش پوست.

^{۱۰} ادامه و امتداد با همان روند قبل - یعنی با همان روند هشتاد و نود

^{۱۱} می دَار یعنی بدار و قرار بده - در برخی نسخ خطی به جای توالی اش می دَار چنین آمده است: دو چل نود پندار

۶۹: عُقَارٌ^۱ و قَهْوَةٌ^۲ و رَاحٌ^۳ و مُدَامٌ^۴ و قَرْقَفٌ^۵ مِی^۶ * * * کَمِی^۷ دلاور و فارس سوار و صید شکار

۷۰: غَرَبٌ پد^۸ است^۹ و صَنَوْبِرٌ^{۱۰} خِلاف، نازو^{۱۱} و بید * * * چه نخل؟ خرما و فرصاد^{۱۲} توت و دُلب^{۱۳} چنار

۷۱: وَرَقٌ چه؟ برگِ درخت است و غُصْنٌ^{۱۴} شاخِ درخت * * * چه دَوْحَةٌ^{۱۵}؟ بیخِ درخت، عِثَامٌ^{۱۶} اسفیدار^{۱۷}

-
- ۱ العُقَارُ بالضم: الخمر، سُمِّيتَ بِذَلِكَ لِأَنَّهَا عَاقَرَتِ الْعَقْلَ، عَنْ أَبِي نَصْرٍ، أَوْ عَاقَرَتِ الدِّنَّ، أَيْ لَازِمَتَهُ، عَنْ أَبِي عَمْرٍو (صَحَاح)
- ۲ القَهْوَةُ: الخمر، سُمِّيتَ قَهْوَةً لِأَنَّهَا تُقَهِّي الْإِنْسَانَ. أَيْ: تَشْبِعُهُ، وَ تَذْهَبُ بِشَهْوَةِ الطَّعَامِ. (العَيْن) القَهْوَةُ: الخمر؛ سُمِّيتَ قَهْوَةً، لِأَنَّهَا تُقَهِّي الْإِنْسَانَ: أَيْ تُشْبِعُهُ. وَ قَالَ غَيْرُهُ: سُمِّيتَ قَهْوَةً؛ لِأَنَّ شَارِبَهَا يُقَهِّي عَنِ الطَّعَامِ: أَيْ يَكْرَهُهُ وَ يَأْجُمُهُ. (تَذْهِيبُ اللُّغَةِ)
- ۳ التَّرْوِيحَةُ لِلصَّلَاةِ سُمِّيتَ بِهِ لِاسْتِرَاحَةِ الْقَوْمِ بَيْنَ كُلِّ أَرْبَعِ رَكَعَاتٍ. وَ الرَّاحُ: جَمْعُ رَاحَةٍ الْكُفِّ. وَ الرَّاحُ: الخمر (العَيْن) الرَّاحُ: الخمر، سُمِّيتَ رَاحًا لِأَنَّ صَاحِبَهَا يَرْتَاحُ إِذَا شَرِبَهَا. (كِتَابُ الْمَاءِ)
- ۴ المُدَامُ وَ المُدَامَةُ: الخمر، سُمِّيتَ مُدَامَةً لِأَنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ تُسْتَطَاعُ إِدَامَةُ شَرْبِهِ إِلَّا هِيَ (لِسَانُ الْعَرَبِ)
- ۵ الشُّمُولُ الخمر، قَالَ: وَ إِنَّمَا سُمِّيتَ شُمُولًا لِأَنَّهَا تَشْمَلُ بِرِيحِهَا النَّاسَ. وَ القَرْقَفُ اسْمٌ لَهَا وَ أَنْكَرَ قَوْلَ مَنْ يَقُولُ لِأَنَّهَا تُقَرْقَفُ يَعْنِي تُرْعَدُ النَّاسُ (الغَرِيبُ الْمُصَنَّفُ) القَرْقَفُ: اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ الخمر، وَ إِنَّمَا سُمِّيتَ بِذَلِكَ لِأَنَّ شَارِبَهَا يَقَرْقَفُ عَلَيْهَا، أَيْ يُرْعَشُ. (جَمْهَرُهُ)
- ۶ شراب، ماده مست کننده
- ۷ الكَمِيُّ: الشُّجَاعُ، سُمِّيَ بِهِ، لِأَنَّهُ يَتَكَمَّى فِي السَّلَاحِ، أَيْ: يَتَغَطَّى بِهِ (العَيْن)
- ۸ دهخدا: درختی است بی بر، بید صحرائی / علامه حسن زاده رحمه الله: پد و پده درختی است که هرگز بار ندهد و آنرا سپیدار و سفیدار گویند و آدم بی دانش و بی کمالات را به آن تشبیه کنند.
- ۹ این پنج درختند که می نارد بار* * * بید و پده و سرو و سفیدار و چنار (دهخدا ذیل پده)
- ۱۰ مقدمه الادب: صنوبر: چنار – اما ظاهراً چنار مد نظر جناب زمخشری با چنار در عرف امروز متفاوت بوده است و شامل کاج هم می شده است زیرا میوه کاج در عرف امروز صنوبری است نه چنار امروز، کما اینکه قلب انسان هم شکلش صنوبری است و از قدیم به قلب صنوبری مشهور بوده است.
- ۱۱ علامه حسن زاده رحمه الله : خِلاف به معنی بید است و نازِ و نازو هر دو صحیحست که آن را درخت کاج گویند. واو نازو خوانده نمی شود و ز آن هم مکسور است.
- ۱۲ القِرْصَادُ: شَجَرٌ مَعْرُوفٌ، وَ أَهْلُ البَصْرَةِ يَسْمُونُ الشَّجَرَةَ قِرْصَادًا وَ حَمَلُهُ التَّوْتُ (العَيْن)
- ۱۳ الدُّلْبُ شَجَرَةُ العَيْنَامِ، وَ يُقَالُ: شَجَرُ الصَّنَارِ، وَ هُوَ بِالصَّنَارِ أَشْبَهُ، وَ الْوَاحِدَةُ دَلْبَةٌ. (العَيْن) صَنَارٌ مَعْرَبٌ چنار است.
- ۱۴ العَيْنُ: العُصْنُ: مَا تَشَعَّبَ مِنْ سَاقِ الشَّجَرَةِ دَقِهَا وَ غَلَاظِهَا، وَ جَمْعُهُ: عُصُونٌ.
- ۱۵ الدَّوْحَةُ: كُلُّ شَجَرَةٍ عَظِيمَةٍ. وَ يَقُولُونَ: أُنْدَأَحْتُ هَذِهِ الشَّجَرَةَ، إِذَا عَظَّمْتُ وَ مِثْلُهَا دَوْحَةٌ: أَيْ عَظِيمَةٌ وَاسِعَةٌ. (الفَائِقُ) الدَّوْحَةُ: الشَّجَرَةُ الْوَاسِعَةُ الَّتِي قَدْ سَقَطَتْ عُصُونُهَا مِنْ كُلِّ نَاحِيَةٍ (الجِيمِ)
- ۱۶ العِثَامُ: شَجَرَةٌ بَيْضَاءُ طَوِيلَةٌ جَدَا، الْوَاحِدَةُ عِثَامَةٌ (العَيْن) عِثَامٌ: ضَرْبٌ مِنَ الشَّجَرِ، يُقَالُ إِنَّهُ الدُّلْبُ. (جَمْهَرُهُ اللُّغَةِ)
- ۱۷ اسپیدار، درخت سپیدار

۷۲: چه طَلح ۱ و خَمَط ۲؟ درختان خار یا موز ۳ است ۴ *** چه أثل ۵؟ شوره گز و شوک ۶ خار و سدر ۷ کنار ۲

۷۳: شَمَامَة ۸، عطر ۹ بوی و بوی دان جونه ۹ *** به مد ۱۰ و قصر ۱۱ تو ماورد ۱۱ را گلاب ۱۱ شمار

۷۴: تَصَافِح ۱۲ است گرفتن، چه؟ دست یکدیگر *** تَعَانُق ۱۳ است گرفتن کنار و حجر ۱۴ کنار ۱۵

۱ طَلح: شجر أم غیلان، شوکه أحجن، من أعظم العظاة شوکا، و أصله عودا و أجوده صمغا، الواحدة طَلْحَة. و الطَّلْح في القرآن الموز. (العین)

الطَّلْح: نبت معروف له شوک، الواحدة طَلْحَة، و هو من شجر العِضاه... فأما الطَّلْح في التنزیل فقال بعض المفسرین إنه الموز، و الله أعلم. (جمهره اللغة)
۲ الخَمَطُ: ضرب من الأراک يؤکل، و في القرآن يريد بالخَمَطِ هذا المعنی (العین) خمط: درخت اراک، درخت مسواک (مقدمه الادب) قال اللیب: الخَمَطُ ضرب من الأراک له حمل يؤکل، و قال الزجاج: یقال لكل نبت قد أخذ طعاماً من مرارة حتی لا یمكن أكله خَمَطٌ، و قال الفراء: الخمط في التفسیر تمر الأراک و هو البریر (لسان العرب)

۳ الموز: معروف، و الواحدة موزة، قال أبو حنیفة: الموزة تنبت نبات البردی، و لها ورقة طويلة عریضة، تكون ثلاثة أذرع في ذراعین، و ترتفع قامة، و لا تزال فراخها تنبت حولها، كل واحد منها أصغر من صاحبه، فإذا أجزت قُطعت الأم من أصلها، و أطلع فرخها الذي كان لحق بها، فیصیر أمًا، و تبقى البواقی فراخًا، فلا تزال كذلك، و لذلك قال أشعب لابنه - فيما رواه الأصبغی -: لم لا تكون منلی؟ فقال: منلی کمثل الموزة، لا تصلح حتی تموت أمها. بائعه مواز (المحکم و المحيط الاعظم) الموز، تمر معروف. الحلو منه حار في وسط الأولى رطب في آخرها ملین للطبیعة بازلاقه، مرطب للمعدة اليابسة، مدر للبول، محرک لباه المحرورین خصوصاً اذا أكل بالسکر، و یزید في المنی، و خصوصاً بالعسل للمبرودین. و یزید في البلغم و الصفراء في كل مزاج بحسبه. و الاکنار منه ینقل علی المعدة و یصلحه أن یتبع بالسکنجبین. (کتاب الماء)

۴ علامه حسن زاده رحمه الله درباره این مصرع توضیح مفصلي دارند که می توانید مراجعه بفرمایید.

۵ اثل: درخت شوره گز (مقدمه الادب) یعنی درخت گزی که در شوره زار و بیابان می روید.

۶ الشوک: ما یدق و یصلب رأسه من النبات، و یعبر بالشوک و الشکة عن السلاح و الشدة. قال تعالی: غَیرَ ذاتِ الشوکة - الأنفال / ۷- و سمیت ابرة العقر بالشوکاً تشبیهاً به (مفردات راغب)

۷ کنار بضم اول درختی است که در هندوستان بسیار میباشد و میوه آن سرخ رنگ و شبیه بعباب و از او بزرگتر است و خود درخت او را نیز کنار گویند. (علامه حسن زاده رحمه الله)

۸ الشَمَامَة: واحدة الشَمَامات و هی ما یتشم من الأرواح الطیبة (الافصاح) الشَمَامَة دسته گل (مقدمه الادب) الشَمَامَة: اسم لما یشم من الریح الطیبة و الجمع شَمَامات. (کتاب الماء) در شعر تشدید خوانده نمی شود.

۹ قسیمه عطار: هی جونه حسنة منقوشة یكون فیها العطر (اساس البلاغه)

۱۰ مد آن ماء ورد و قصرش ماورد است.

۱۱ ماء ورد یعنی آب گل که گلاب شده است در فارسی.

۱۲ دست دادن و مصافحه کردن. المصافحة: الأخذ بالید. و الرجل یصافح الرجل: إذا وضع صَفْحَ کَفِّه فی صَفْحَ کَفِّه و ذلك، عند اللقاء، و هی مفاعلة من إصاق الکف بالکف (الافصاح)

۱۳ عَاتَقَهُ، إذا جعل یدیه علی عُنُقِهِ و ضمّه إلى نفسه. و تَعَانَقَا و اعتنقا، فهو عَنِقَهُ (صاح)

۱۴ حجر الإنسان: بالفتح و قد یُکسر حِضْنُهُ و هو ما دون إبطه إلى الکشخ و هو فی حجره أي کَفِّهِ و حِمَاتِيهِ (المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، ج، ص:) حجر الثوب بالکسر: طرفه المقدم، و هو فی حجره أي فی کنفه و حِمَاتِيهِ (مجمع البحرین) حجر الإنسان بالفتح و الکسر: حِضْنُهُ، و هو ما دون إبطه إلى الکشخ، ثم قالوا: فلان فی حجر فلان، أي فی کنفه و مَعَتِيهِ (المغرب) الحجر - ج حجور و حجورة و أحجار: أغوش انسان (فرهنگ ابجدی)

۱۵ کنار به معنی آغوش و دامن است که در معنی کردن تعانق به معنی آغوش به کار رفته است و در معنی کردن حجر به معنی دامن. تعانق یعنی عنق ها به هم رسیدن و گردن ها را به هم نزدیک کردن که نشان صمیمیت و همدلی است. امروزه بیشتر بغل کردن برای تعانق به کار می رود که بغل هم به معنی کنار و جانب است یعنی در کنار و جانب هم قرار گرفتن با آغوش گرفتن. علامه حسن زاده رحمه الله در توضیحشان اشاره به این معنی هم فرموده اند.

٧٥: رَحِيضٌ ١ شُستَه، دَنَسٌ ٢ شوخِگَن ٣، جَرِينٌ ٤ خَرَمَنٌ ٥ *** ذَلُولٌ ٦ رامٌ و وَسِنٌ ٧ خُفْتَه و يَقِظٌ ٨ بِيْدَارٌ

٧٦: عَوَانٌ و ثِيْبٌ: كَأَلْمٌ ٩، عَرُوبٌ ١٠ شوهر دوست *** قَرَامٌ ١١ پرده ی باریک و نَسَعٌ ١٢ بود چه؟ نَوَارٌ

١ ثوب رَحِيضٌ و مَرْحُوضٌ: أى: مغسول. و الرَّحَضُ: الغسل. (العين)

٢ الدَّنَسُ: ضد النِّظَافَةِ و النِّقَافَةِ؛ دَنَسٌ يَدْنَسُ دَنَسًا، فَهُوَ دَنَسٌ. (جمهره اللغة)

٣ شوخ به معنی چرك و گن پسوند وصف ساز است پس شوخگن یعنی چرك آلود و نشسته.

٤ الجَرِينُ: موضع البر؛ و قد يكون للتمر و العنب... و الجَرِينُ: الحرث يُجَدَّرُ أو يُحَدَّرُ عليه. (المحكم و المحيط) فى التَّوْشِيحِ: الجَرِينُ للحبِّ، و البَيْدَرُ للتمر. و فى المُحَكَّمِ: الجَرِينُ: مَوْضِعُ البُرِّ، و قد يكون للتمر و العنب. و فى التَّهْدِيْبِ: هو المَوْضِعُ الذى يُجْمَعُ فيه التَّمْرُ إذا صُرِمَ، و هو الغداد عند أهل البَحْرَيْنِ. و قال اللَّيْثُ: الجَرِينُ مَوْضِعُ البَيْدَرِ بِلُغَةِ أهل اليمن، و عَامَتُهُمْ يَكْسِرُ الجَيْمَ، و جَمَعَهُ جُرْنٌ. * قُلْتُ: و الأولى هى لُغَةُ أهل مِصْرَ، و يَسْتَعْمَلُونَهُ لِيَبْدَرَ الحَرثَ يُجَدَّرُ أى يُحَظَرُ عليه (تاج العروس) الجَرِينُ: موضع البر؛ و قد يكون للتمر و العنب. و الجَرِينُ: يَبْدَرُ الحَرثَ يُجَدَّرُ أو يُحَظَرُ عليه. و الجَرِينُ: الطَّحْنُ. (لسان اللسان) الجَرِينُ: موضع البر؛ و قد يكون للتمر و العنب، و الجمع أجْرَنَةٌ و جُرْنٌ، بضمين، و قد أجْرَنَ العنب. و الجَرِينُ: يَبْدَرُ الحَرثَ يُجَدَّرُ أو يُحَظَرُ عليه. و الجُرْنُ و الجَرِينُ: موضع التمر الذى يُجَفَّفُ فيه. و فى حديث الحدود: لا قَطْعُ فى ثمر حتى يُؤْوِيَهُ الجَرِينُ.؛ هو موضع تجفيف التمر، و هو له كالبيدر للحنطة، و فى حديث أبى مع الغول: أنه كان له جُرْنٌ من تمر. و فى حديث ابن سيرين فى المُحَافَلَةِ: كانوا يشترطون قِمامَةَ الجُرْنِ، و قيل: الجَرِينُ موضع البيدر بلغة اليمن. قال: و عَامَتُهُمْ يَكْسِرُ الجَيْمَ، و جَمَعَهُ جُرْنٌ. و الجَرِينُ: الطَّحْنُ، بلغة هُذَيْلٍ.. و الجَرِينُ: ما طَحَنَتْه (لسان العرب)

٥ علامه حسن زاده رحمه الله: در برهان قاطع و جامع بكسر خاء گفته اند و بعضی دیگر از اهل لغت بفتح خاء

٦ الذال و اللام فى التضعيف و المطابقة أصل واحد يدل على الخُضُوعِ، و الاستكانة، و اللين. فالذال: ضد العز. و هذه مقابلة فى التضادَّ صحيحة، تدلُّ على الحكمة التى خُصَّتْ بها العرب دون سائر الأمم؛ لأنَّ العزَّ من العزَّازِ، و هى الأرض الصُّلْبَةُ الشديدة. و الذالُّ خلاف الصُّعُوبَةِ... يقال من هذا: دَابَّةٌ ذَلُولٌ، بَيْنَ الذَّلِّ و من الأوَّلِ: رجلٌ ذَلِيلٌ بَيْنَ الذَّلِّ و المَدَلَّةِ و المَدَلَّةِ (معجم مقاييس اللغة)

٧ الوَسْنُ: ثَقَلَتِ النَّوْمُ .. وَسِنٌ فَلان: أخذته شبه النعاس (العين) و وَسِنٌ فَلان: إذا أخذته سِنَّةُ النُّعَاسِ. و رَجُلٌ وَسِنٌ و وَسِنَانٌ (تهذيب اللغة) و وَسِنٌ بَغْنُودٌ، ضَمَّ عَيْنِيهِ لِنَوْمٍ يَسِنُ و وَسِنٌ مترادف يوسن سِنَّةً و وَسِنًا و هو وَسِنَانٌ غنوده (مقدمه الادب)

٨ رجلٌ يَقِظٌ و يَقِظٌ، أى مَتَبَقِظٌ حَذِرٌ. و أَيْقَظْتُهُ من نومه، أى نَهَيْتُهُ فَمَتَبَقِظٌ و اسْتَبَقِظْتُ، فَهُوَ يَقِظَانٌ. و الاسمُ البَقِظَةُ. (صاح)

٩ كالم به ضم لام، به فتح لام نیز شنیده شده، زن شوهر کرده چه بیوه شده باشد یا نشده باشد (دهخدا)

١٠ عروب: شوی دوست (مقدمه الادب)

١١ مَقْرَمٌ بستر آهنگ، مندیلى كه بستر را بدان پوشانند، برده مَقْمَشٌ، چادر شب مَقَارِمٌ جمع قَرَامٌ مترادف قَرَمٌ جمع مَحْبَسٌ دستار سر، المحبس و المقرمة ثوب يطرَحُ على ظهر الفراش و القرام و المقرم الستر المنقوش، المحبس ما يبسط فوق المثال الذى ينام عليه محابس جمع مَقْرَمَةٌ مترادف (مقدمه الادب) و القَرَمَةُ: ثوبٌ يُقْرَمُ به الفراش، أى يُحْبَسُ. و القَرَامُ، ككتاب: السِّتْرُ المنقوش. و فى الصَّحاحِ: سِتْرٌ فيه رَقْمٌ و نُقُوشٌ... و قيل: هو ثوبٌ من صوفٍ مُلَوَّنٌ فيه ألوانٌ من العِهْنِ، و هو صَفِيْقٌ يُتَّخَذُ سِتْرًا. و قيل: هو السِّتْرُ الرِّقِيْقُ، و الجمعُ قَرَمٌ. (تاج العروس)

١٢ نَسَعٌ: نوار (مقدمه الادب) فى الحديث «يَجْرُ نَسَعَةٌ فى عنقه» النَّسَعَةُ بالكسر: سير مضافور، يجعل زماما للبعير و غيره. و قد تنسج عريضة، تجعل على صدر البعير (النهاية) النَّسَعُ: سيرٌ يُضَفَّرُ على هَيْئَةِ أَعْنَةِ النَّعَالِ تُشَدُّ به الرَّحَالُ (لسان العرب)

۷۷: مُرَاحٌ ۱ جای شتر، مَرِيضٌ ۲ است جای غنم *** کِنَاسٌ ۳ دان و وِجَارٌ ۴ آن آهو و کَفْتَار

۷۸: قَبِيلَةٌ ۵، أُمَّةٌ ۶ و عُصْبَةٌ ۷ چو رَهْطٌ و فِرْقَةٌ ۸: گروه *** چنان که اَيمٌ ۹ و حَنَسٌ، أَخْزَمٌ است و أَشْجَعٌ مار

۷۹: نَمْدٌ لِبَادَةٍ ۱۰ بود، مال پُر نِهَادَه ۱۱ لُبْدٌ ۱۲ *** پِلَاسٌ حِلْسٌ ۱۳ و درخت و زمين و آب عَقَارٌ ۱۴

۸۰: بَطِينٌ ۱۵ چه؟ صاحب بطن و حَزِينٌ بود غمگين *** بَشِيرٌ مژده دهنده حَمِيرٌ جمع حِمَارٌ ۱۶

۱ بیشتر درباره شتر کاربرد دارد - المُرَاحُ: حيثُ تُرَاحُ الإبلُ (مفردات راغب) المُرَاحُ بالضم: حيثُ تُأوى إليه الإبلُ و الغنمُ بالليل (الصباح) المُرَاح، و هو موضع إراحة الإبل و البقر و الغنم، و فتح الميم فيه خطأ (المغرب)

۲ المَرِيضُ) و زَانٌ مُجَلِسٌ لِلْغَنَمِ مَا وَهَاهَا لَيْلًا. (مصباح)

۳ وَطَنُ النَّاسِ. مُرَاحُ الإِبِلِ. اصْطَبَلَ الدَّوَابَّ. زَرَبَ الْغَنَمَ. عَرَيْنَ الْأَسَدِ. وِجَارُ الذَّبِّ وَ الضَّبْعُ. مَكُو النَّعْلِبِ وَ الْأَرْنَبِ. كِنَاسُ الْوَحْشِ. ادْحَى النَّعَامَةَ أَفْحَوْصَ الْقَطَا. عَشَّ الطَّيْرَ. قَرِيَةَ النَّمْلِ. نَافِقَاءُ الْيَرْبُوعِ. كُورُ الزَّنَابِيرِ. خَلِيَّةُ النَّحْلِ. حَجَرُ الضَّبِّ وَ الْحِيَةِ. (فقه اللغة، ص:)

۴ آن : مخفف از آن یعنی از برای ، متعلق به

۵ الْقَبِيلُ: جمع قَبِيلَةٍ، و هي الجماعة المجتمعَة التي يقبل بعضها على بعض (مفردات راغب)

۶ الْأُمَّةُ: كل جماعة يجتمعهم أمر ما إما دين واحد، أو زمان واحد، أو مكان واحد سواء كان ذلك الأمر الجامع تسخيروا أو اختيارا، و جمعها: أُمَّمٌ (مفردات راغب)

۷ الْعُصْبَةُ، قال الخليل: هم من الرجال عشرة، و لا يقال لما دون ذلك عُصْبَةٌ. و إنما سُمِّيَتْ عُصْبَةً لِأَنَّهَا قَدْ عُصِبَتْ، أَيْ كَأَنَّهَا رُبِطَتْ بِبَعْضِهَا بِبَعْضٍ (معجم مقاييس اللغة)

۸ در برخی نسخه ها به جای فرقه حزب آمده است.

۹ من الحَيَاتِ - العَرَبُودُ وَ الْأَفْعَى وَ الْأَفْعَوَانُ وَ الْحَرَبِيُّ وَ الشُّجَاعُ وَ الْأَرْقَمُ وَ الْحَفَاتُ وَ ابْنُ قَتْرَةَ وَ الْأَصْلَةَ وَ الْأَعْيِجُ وَ الدَّسَّاسُ وَ النَّكَازُ وَ الْجَانُّ وَ الْأَيْمُ وَ الْأَيْمُ وَ الْأَيْنُ وَ التَّعْبَانُ وَ الْحُرُّ وَ الْأَيْتَرُ وَ هُوَ الشَّيْطَانُ وَ الْأَصَمُّ وَ الْقَصِيرِيُّ وَ ذُو الطُّفَيْتَيْنِ وَ ذُو الطَّرْتَيْنِ وَ الْحَنْشُ وَ الْحَرْفُ وَ الْحِرَافُ وَ الْحَفْتُ وَ الْحِضْبُ وَ الْقَزَّةُ وَ الْحَنْفِيشُ أَمَا الْعَرَبُودُ - فَهُوَ أَسْوَدُ سَالِحٌ وَ هُوَ أَخْبُثُهَا وَ أَنْكَرُهَا وَ أَعْظَمُهَا وَ لَيْسَ شَيْءٌ مِنَ الْحَيَاتِ يَطْلُبُ بِنَارٍ غَيْرَهُ (المخصص)

۱۰ لِبَادَةٌ نَمْدٌ قَبَا ، قَبَا نَمْدِين (مقدمه الادب) اللَّبْدُ: وَزَانٌ حِمْلٌ مَا يَتَلَبَّدُ مِنْ شَعْرٍ أَوْ صُوفٍ وَ (اللبدة) أَخْصُ مِنْهُ وَ (لَبْدٌ) الشَّيْءُ مِنْ بَابِ تَعَبٍ بِمَعْنَى لَصِقَ وَ يَتَعَدَّى بِالتَّضْعِيفِ فَيُقَالُ (لَبْدْتُ) الشَّيْءَ (تَلْبِيدًا) أَلْزَقْتُ بَعْضَهُ بِبَعْضٍ حَتَّى صَارَ (كَاللَّبْدِ) وَ (لَبْدٌ) الْحَاجُّ شَعْرَهُ بِخَطْمِي وَ نَحْوَهُ كَذَلِكَ حَتَّى لَا يَتَشَعَّثَ وَ (اللَّبَادَةُ) مِثْلُ تَفَاحَةٍ مَا يَلْبَسُ لِلْمَطَرِ (المصباح المنير) اللَّبَادَةُ، كَتَفَاحَةٍ: مَا يَلْبَسُ مِنَ اللَّبُودِ لِلْمَطَرِ. (الطراز الاول)

۱۱ علامه حسن زاده رحمه الله: یعنی مال زیادی را که در جائی نهند عرب او را لبد گویند.

۱۲ مال لَبْدٌ: كَثِيرٌ لَا يُخَافُ فَنَآؤَهُ، كَأَنَّهُ التَّبْدُ بَعْضُهُ عَلَى بَعْضٍ (الطراز الاول)

۱۳ علامه حسن زاده آملی رحمه الله: جاجیم که آن را فرش خانه کنند و واژه ی فارسی است. حِلْسٌ عربیست و اعم از پِلَاسِ. وَ الْحِلْسُ : بَسَاطٌ يَبْسُطُ فِي الْبَيْتِ. وَ يَقُولُونَ: كُنْ حِلْسٌ بَيْتِكَ، أَيْ الزَّمُهُ لَزُومِ الْبَسَاطِ. (معجم مقاييس اللغة) حِلْسٌ: پِلَاسِ شتر، پِلَاسِ نَشْتَنِی (مقدمه الادب) الْحِلْسُ وَ الْحِلْسُ: كُلُّ شَيْءٍ وَ لِي ظَهْرُ الْبَعِيرِ وَ الدَّابَّةِ تَحْتَ الرَّحْلِ وَ الْقَتَبِ وَ السَّرْحِ، وَ هِيَ بِمَنْزِلَةِ الْمَرشَحَةِ تَكُونُ تَحْتَ اللَّبْدِ (المحكم و المحيط الاعظم)

۱۴ زمين و ملك و ده و آنچه از اموالی که در یکجا قرار داشته باشند عقار گویند(علامه حسن زاده رحمه الله) الْعَقَارُ بِالْفَتْحِ: الْأَرْضُ وَ الضِّياعُ وَ النَّخْلُ. وَ مِنْهُ قَوْلُهُمْ: مَا لَهُ دَارٌ وَ لَا عَقَارٌ. وَ يُقَالُ أَيْضًا: فِي الْبَيْتِ عَقَارٌ حَسَنٌ، أَيْ مَتَاعٌ وَ أَدَاةٌ. (صباح) عَقَارٌ سَرَايٌ وَ زَمِينٌ جَايٌ هَرَّ جِهَ بَاشِدٌ بَاغٌ وَ زَمِينٌ سَرَايٌ (مقدمه الادب)

۱۵ رَجُلٌ بَطِينٌ: ضَخْمُ الْبَطْنِ (در برخی نسخ: ضَخِيمُ الْبَطْنِ)، وَ رَجُلٌ بَطِينٌ: كَثِيرُ الْمَالِ أَيْضًا، (العين) در حدیث نبوی شریفی آمده است: یا علی! أَبْشِرْ فَاِنَّكَ أَنْتَ الْإِنْرَعُ الْبَطِينِ، مَنْزُوعٌ مِنَ الشَّرْكِ بَطِينٌ مِنَ الْعِلْمِ.

۸۱: حَبَابٌ غُنْجَهْ ی آب و حَبِیبِ دُوسْتِ شِمَارِ *** طَیْبِ هَسْتِ یَزْشِکِ و سَقِیْمِ دَانِ بَیْمَارِ

۸۲: قَضِیْمٌ دَانِ جُو خَر، مَعْلَفٌ آخُور و آری^۵ *** چه است؟ آخِیه^۶، نَشُور و جَرَّةٌ دَانِ نَشُخُور^۷

۱ حَبَابُ الْمَاءِ الَّذِي يعلوه من نفاخاته. (شمس العلوم) حَبَابَةٌ غُنْجَهْ آب، قَبْهْ آب، قَبْهْ چِه بر سر آب حَبَابُ جمع (مقدمه الادب)

۲ الْقَضِیْمُ: شعیر الدابة. و قد أَقْضَمْتُهَا، أی عَلَقْتُهَا الْقَضِیْمَ. (صحاح)

۳ مخفف دانه

۴ مِمَّا یضعُهُ النَّاسُ فی غیر موضعه قولهم لِلْمَعْلَفِ آری، و إِنَّمَا الْآرِیُّ مُحْبِسُ الدابة. (صحاح)

۵ مَعْلَفٌ آخُور مَعْلَفٌ جمع آری میخ آخور، ستورکاه، ستوربند آوری جمع آخِیَّةٌ مترادف آوَخِیُّ جمع عَلَفٌ خوراک چهارپایان، طعام چاربا عَلُوفَةٌ جمع عَلَافٌ علف فروش نَشُورٌ نَشُخُور ... قَضِیْمٌ جُو ستور، جو اسب (مقدمه الادب)

۶ آخِیه نیز عربی است بنابر شهرت به آن تفسیر شده آخیه بر وزن رضیه و آخیه به تخفیف بر وزن آئیه چوبی کج یا رسنی و دوالی که هر دو طرف آن در دیوار یا در کوه فرو برده شود و چارپایان را بدان بندند (منتهی الارب) آخِیَّةٌ الدابة: عود تشد به (شمس العلوم) أَرَبْتُ لِلجَمَلِ و لِلْفَرَسِ، إِذَا حَفَرْتَ حُفْرَةً دَفَنْتَ عَوْدًا فیهِ رَسَنًا، ثُمَّ دَفَنْتَهُ و أَخْرَجْتَ عُرْوَةَ الرَّسَنِ فَرَبَطْتَ بِهِ، و هُوَ الْآرِیُّ، و هِیَ الْآخِیَّةُ؛ و الْجَمَاعَةُ الْأَوَارِیُّ. (کتاب الجیم) الْأَرِیُّ و الْآرِیُّ: الْأَخِیَّةُ. و أَرَبْتُ لَهَا: عَمِلْتُ لَهَا آرِیًّا. قال ابن السکیت فی قولهم لِلْمَعْلَفِ آری قال: هذا مما یضعه الناس فی غیر موضعه، و إِنَّمَا الْآرِیُّ مُحْبِسُ الدابة، و هِیَ الْأَوَارِیُّ و الْأَوَاحِیُّ، واحدها آخِیَّةٌ، و آری إِنَّمَا هُوَ مِنَ الْفِعْلِ فاعُول (لسان العرب)

۷ نَشُخُور کردن برخی چهارپایان